

FIKİH TARİHİ BAĞLAMINDA OSMANLI TECRÜBESİNİ DOĞRU ANLAMAK*

Süleyman KAYA**

Öz

Osmanlı dönemine dair fıkıh tarihi çalışmalarında bir takım hataların yapıldığı görülmektedir. Bu yazıda söz konusu hataların sebebi olarak gördüğümüz; ilim geleneğinin göz ardı edilmesi, mutlak ictihad-mezhep içi ictihad ayırımının dikkate alınmaması, Hanefi fıkıh literatürünün yeknesak kabul edilmesi, fıkıhın hukuka indirgenmesi, mer'î hukukun yeterince bilinmemesi, Osmanlı ilmiyyesi hakkında çok az çalışma bulunması, tarihi arka plan bilgisinin olmaması, mezhep taassubu söylemi, ideolojik dönemlendirme ve gerileme edebiyatı gibi meseleleri ele aldık.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh tarihi, Osmanlı Hukuku, Mezhep, İctihad.

Understanding Correctly the Experience of Ottoman in the context of the History of Fiqh

Abstract

Some mistakes are seen in the studies regarding Ottoman legal history. In this work, we discussed some issues that we see as reasons for these mistakes such as omission of tradition of *al-ilm*(science), ignorance of the distinction of absolute legal reasoning-*madhhab*legal reasoning, counting literature of Hanafi *fiqh* as uniform, degradation of *fiqh* into law, ignorance of the positive law, lack of studies on Ottoman *ilmiyyah* (the religious scholars class) system, absence of knowledge of historical background, the discourse of fanaticism of *madhhab* (school of law), ideological periodization and the rhetoric of decline.

Keywords: History of Fiqh (Islamic Law), Ottoman Law, Maddhab (School of Law), Ijtihad (Legal Reasoning).

Giriş

Osmanlı hukukunun, Hanefi fıkıhının tarihin belli bir dönemindeki tatbiki olduğu söylenebilir. Fıkıh çalışmalarında tarihi tecrübenin önem arz ettiği konusunda hiç şüphe yoktur. Tarihi tecrübe; teorik olarak kitaplarda tedvin edilen fıkıhın tatbikata nasıl geçirildiği, tatbikat esnasında ne tür problemlerle karşılaşıldığı, bu tür problemlere hangi çözümlerin hangi usulle üretildiği gibi çok önemli sorulara cevap bulabileceğimiz alandır. Fıkıh tarihi söz konusu olduğunda tatbikata dair, hem iftâ hem kazâ hem de siyâset-i şer'îyye bağlamında, yeterince birinci el kaynak bulabileceğimiz yegâne dönemin de Osmanlı dönemi olduğunu ifade etmek gerekir.

* Mayıs 2014'te Konya'da yapılan İslam Hukukçuları koordinasyon toplantısında Prof. Dr. Orhan Çeker, Prof. Dr. Şükrü Özen ve Yrd. Doç. Dr. Abdullah Özcan'ın "Fıkıh Mirasımızı Doğru Anlama, Doğru Yorumlama" üst başlığı altında sundukları tebliğlere dair genel bir müzakere sadedinde katkı olarak gündeme getirdiğimiz meseleleri, Sabahattin Zaim Üniversitesinin 23 Haziran 2014'te düzenlediği İslam Hukuku çalıştayında biraz daha özelleştirerek "Fıkıh Tarihi Bağlamında Osmanlı Tecrübesini Doğru Anlamak" başlığıyla tebliğ olarak sunmuştuk. Bu yazı ilgili tebliğin geliştirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, (suleymankaya@sakarya.edu.tr).

Fıkhnın tatbikatına dair Osmanlı tecrübesini ortaya koyabileceğimiz milyonlarca arşiv belgesi, binlerce şer‘iyye sicil defteri, yüzlerce fetva mecmuası, yüzlerce risâle ve kanunnâme, onlarca sakk mecmuası günümüze kadar gelmiş bulunmaktadır. Ancak maalesef bu kadar zengin malzeme fıkhnın tatbikatı bağlamında çok az incelenmiş olup kütüphane raflarında araştırmacıların himmetini beklemektedir.

Osmanlı dönemine dair az sayıda çalışma yapılmış olmasının yanı sıra gerek bu çalışmalarda gerekse dolaylı olarak Osmanlı dönemine atıf yapan çalışmalarda isabetli olmadığı görülen bazı genellemeler yapılarak bir takım sonuçlara varıldığı görülmektedir. Bu yazıda, belirtilen hataların sebeplerini ve Osmanlı tecrübesini doğru anlamaya engel olduğunu düşündüğümüz bazı hususları maddeler halinde ele almaya çalışacağız.

1. İdeolojik Dönemlendirme ve Gerileme Edebiyatı

Tarihe dair her türden çalışmada tarihî süreci daha iyi anlama imkânı veren bir takım dönemlendirmelerin yapıldığı görülür. Ancak bazı ideolojik dönemlendirmelerin günümüz araştırmacılarını bir takım yanlış yorumlara yöneltmesi söz konusudur. Osmanlı asırlarına dair bazı oryantalistlerin ortaya attığı, Arap milliyetçiliğiyle yaygınlaşan “Osmanlı’nın İslâm medeniyetine, ilim mirasına hiçbir katkısı olmadığı, tam tersi bu dönemin gerilemeyi temsil ettiği iddiası”nı günümüzde İslâmî ilimlerin tarihine dair yazılan eserlerin çoğunda görmek mümkündür. Mesela fıkhnın tarihi alanında yazılan eserlerin bir kısmında batılılaşmanın başladığı döneme kadar Osmanlı asırları gerileme dönemi olarak isimlendirilip¹ bu dönemde katı bir taklid anlayışının yaygınlık kazandığı, fikhî birikime hiçbir katkı yapılmadığı, sadece geçmişin tekrarıyla yetinildiği, fıkhtaki dinamizm ve canlılığın yerini donukluğa ve açmazlara bıraktığı, dolayısıyla fıkıhla hayat arasındaki bağların koptuğu şeklinde iddialar ileri sürülür.² Ancak bu iddiaların; Osmanlı dönemine ait kaynaklar,

-
- 1 Mesela Hayrettin Karaman’ın dönemlendirmesi şöyledir: Hz. Peygamber devri, sahabe devri, fıkhnın olgunluk çağı, fıkhnın duraklama çağı, fıkhnın gerileme çağı, uyanış çağı. Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: Nesil Yayınları, ty. Gerileme şeklinde olumsuz değer yargısı içermeyen dönemlendirmeler için bkz. Kaşif Hamdi Okur, “İslam Hukukunun Oluşumu ve Tarihsel Gelişimi”, *İslam Hukukuna Giriş*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 28-44; E. Buğra Ekinci, *İslam Hukuku Tarihi*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006.
 - 2 Şeyh Muhammed Hudaî Bey, *Tarihu’t-teşrii’l-İslami*, Beyrut: Daru’l-Marife, 2002, s. 226; Osman Şekerci, *Fıkhnın Mezheplerine Giriş*, İstanbul: Rağbet, 1999, s. 60; Ömer Süleyman Aşkar, *Tarihu’l-fikhi’l-İslami*, Ürdün: Daru’n-Nefais, 2009, s. 115 vd.; Abdülkerim Zeydan, *el-Medhalli’d-dirâseti’ş-Şeriatî’l-İslamiyye*, Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2006, s. 142; Abdullah Çolak, *İslam Hukuk Tarihi ve Delilleri*, Malatya: Mengüceli Yayınları, 2010, s. 121-125; Muhammed İbrahim, *Hanefî ve Şafîilerde Mezhep Kavramı*, çev. Faruk Beşer, İstanbul: Risale, 1989, s. 48.

özellikle şer'iyeye sicilleri, sakk mecmuaları, fetva mecmuaları, fıkha dair risaleler incelenmeksizin³ serdedilmiş olması dikkat çekmektedir.

Son dönem Osmanlı batıcı aydınlarından Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-i Osmaniyye* isimli eserinde, ısrarla “Tedenniyât-i Osmaniyyekâbil-i inkar değildir” der ve Osmanlı'nın geri kalmasını yürüten yola bağlar. Teklif ettiği yeni yol ise batının yürüdüğü yoldur.⁴ Günümüzde de bazı araştırmacıların benzer bir bakış açısıyla Osmanlı'nın çökmesini, hatta İslam dünyasının geri kalmasını doğrudan ilim geleneğine, özelde fıkıh geleneğine bağladıkları görülür. Mesela Süleyman Akdemir ve Hasan Özket, Osmanlı dönemine ait tek bir fetva mecmuasını ya da risaleyi kaynak olarak kullanmadıkları çalışmaları, bu dönemde ictihad yapılmadığı, geçmiş dönemlere ait fetvaların kanunlaştırıldığı, statik fetvaların dinamik olaylara çözüm olarak sunulduğu gibi tespitlerde bulunurlar. Üstelik Osmanlı'nın çökmesini, İslam dünyasının geri kalmasını da buna bağlarlar.⁵ Halbuki herhangi bir fetva mecmuası okunduğunda fetvaların günün meselelerine cevap sadedinde verildiği görülür. Üstelik müslümanlar mevcut yaşam tarzlarıyla, fıkıh gelenekleriyle büyük bir medeniyet kurmuşlar ve dünyaya hakim olmuşlardır. Aynı geleneğin hem ilerleme hem gerileme sebebi görülmesi bir çelişki olarak düşünülebilir. Osmanlı'nın nisbî olarak batının gerisinde kalmasının ise farklı birçok sebebi vardır.

Dini veya dinî geleneği problemin kaynağı olarak gören müslüman araştırmacıların, bunun neticesi olarak dinin yeniden yorumlanmasını önerdikleri görülür.⁶ Dinin yeniden yorumlanması sadedinde ortaya koyulan örneklerin, aslında batı medeniyetinin bize dayattığı dünya görüşüne engel teşkil eden

3 Bu noktada Osmanlı kaynaklarından hareketle yapılan ve gerileme diye bir şeyin söz konusu olmadığını ortaya koyan tespitler için bkz. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları, Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001, s. 349-360; Ekinci, *İslam Hukuku Tarihi*, s. 131-228; Süleyman Kaya, “Akifzâde'nin Mecelletü'l-mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/1, sayı: 40, s. 93-108.

4 Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-i Osmaniyye, Mukadderât-i Tarihiyye*, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1331, s. 59.

5 Süleyman Akdemir, Hasan Özket, “Osmanlı Hukuk Sistemi ve Usulü Fıkıh Üzerine Değerlendirmeler”, *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, VIII, 196-205. Güler de Osmanlı'nın parçalanmasını, İslam toplumlarının kolonize edilmesini, gelir dağılımında adaletsizliğin, açlığın, eğitim yetersizliğinin ortaya çıkmasını geleneksel din anlayışına bağlar, İlhami Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999, s. 37.

6 Günümüzde dile getirilen dinin yeniden yorumlanması önerisinin problemleri ve arka planı için bkz. Tahsin Görgün, “Dinin Yeniden Yorumlanması Meselesi Üzerine”, *İlahi Sözlün Gücü*, İstanbul: Gelenek, 2003, s. 155-185.

ahkâmın devre dışı bırakılmasından ibaret olması dikkat çekmektedir.⁷ Nitekim Reşid Rıza müslüman toplumların geri kalmışlıktan kurtulması için Batılı kurumların benimsenmesi suretiyle dinin ıslah edilmesini önerir.⁸ Osmanlı hukukunu doğru anlamayı adeta imkansız hale getiren bu dönemlendirme ve gerileme edebiyatının, Osmanlı'ya dair bazı çalışmalarda daha baştan mutlak hakikatmiş gibi kabul edilmesi hâlâ bir problem olarak varlığını sürdürmektedir.

2. İlim Geleneğinin Paranteze Alınması: Selefî tavır

Selefî tavırdan kastımız, ilim geleneğini kısmen veya tamamen paranteze alarak doğrudan ilk dönem kaynaklarına yönelmedir.⁹ İlim geleneğini göz ardı eden yaklaşımları dört farklı şekilde görmek mümkündür:

- İctihad faaliyetinin mezhep içinde yürütüldüğü müctehid imamlardan sonraki dönemi paranteze alıp, nasslar ve mutlak müctehidlerin icthadlarıyla fıkhetme. Bunun ilk örneklerini Mecelle'nin hazırlanışında görüyoruz. Mecelle Osmanlı tecrübesini ve bu dönemin teamül-leriyle oluşan birikimi pek yansıtmamaktadır. Mesela, bey' bi'l-istiğlâl, muamele-i şer'iyeye gibi konular yaygın kullanıma sahip olmakla birlikte Mecelle'de yer almamıştır. Hatta muhtemeldir ki aile hukukunun ele alınmaması da bununla alakalı olabilir. Böylece nikahta veli izni, nikah ve talâkta tescil gibi Osmanlı dönemine ait hükümlerin Mecelle'de yer almaması hedeflenmiştir, denilebilir. Sadece ilk dönem müctehidlerinin görüşleriyle sınırlı fıkhetme faaliyeti, sonrasında ilk dönemde yaşamış her müctehidin görüşünü alma şeklinde eklektik bir yaklaşımı da ortaya çıkardı.

Günümüzde neşr ve tercüme edilen fıkıh kitapları da bu tavrı yansıtır. Mesela Merğînânî'nin mezhebin kurucu imamlarının görüşlerine yer verdiği *el-Hidâyesi* hem defalarca basılmış hem de eserin iki ayrı tercümesi yapılmış, ama sonraki dönem Hanefi fukahânın fetvalarına yer verdiği *et-Tecnîs ve'l-mezîd fi'l-fetâvâ* adlı eseri hiçbir yayına konu

7 Burada Süleyman Uludağ'ın *İslam'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış* adlı eseri, faizi yasaklayan ahkâmın devre dışı bırakılmasına yönelik yeniden yorumlama örneği olarak zikredilebilir.

8 Ayrıntılı bilgi için bak. Özgür Kavak, *Modern İslam Hukuk Düşüncesi, Reşid Rıza Örneği*, İstanbul: Klasik, 2011. Fıkıh tarihine dair yapılan bu tür dönemlendirmelerin Osmanlı'nın son dönemlerinde modern yorumlar için referans olarak kullanılmasına dair bir çalışma için bkz. Sami Erdem, "Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, cilt: III, sayı: 5, s. 85-105.

9 Fıkıhta selefî tavrın ortaya çıkışı, modern dönemde yaygınlaşması ve problemleri hususunda bkz. Murteza Bedir, "Selefiliğin Modern Fıkıh Düşüncesi Üzerindeki Etkileri", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

olmamış ve hali hazırda fıkıh çalışmalarında kaynak olarak kullanılmamaktadır. Halbuki bu eser Osmanlı ilim çevrelerinde en az *el-Hidâye* kadar kullanılmaktaydı.

- İkinci yaklaşım, ictihad ile oluşan fikhî birikimi de paranteze alıp doğrudan nasslardan hareketle yeni bir fıkıh üretmedir. Özellikle hadis ve tefsir anabilim dallarında yapılan çalışmalarda kullanılan “Kur’ân’a göre ...”, “Sünnete göre ...”, “Kur’ân ve sünnete göre ...” gibi başlıklar çoğu kez bu tavrı yansıtır.¹⁰ Yine “Sonra gelen âlimler hep eskilerin yolunu takip etmiş, buna yeni bir düşünce ilave etmemişlerdir. Bu bakımdan Kur’ân’a ve hadislere bakarak konuyu yeniden izah etmek gerekmektedir”¹¹, gibi günümüzde sıkça kullanılan ifadeler de bu tavra işaret eder. Bu çerçevede Hz. Peygamber’in vefatından sonra vahiyden uzaklaşıldığı, tekrar eski cahiliye anlayışlarına geri dönüldüğü gibi iddialar da serdedilir.¹² Yine ilim geleneği tevil edilmiş, bozulmuş, tahrif edilmiş din olarak tanımlanıp meselelerin, Kur’ân ve sahih sünnet İslâm’ına göre ele alınması önerilir.¹³
- Üçüncü yaklaşım, ilim geleneğinin yanısıra sünneti de göz ardı edip sadece Kur’ân’dan hareketle yeni bir fıkıh üretmedir. “Kur’ân İslâmî”, “Kur’ân’daki gerçek İslâm” gibi söylemler bu tavra işaret eder.¹⁴ Kur’ân’ın hayata nasıl tatbik edileceğine dair somut örnekler sunan Hz. Peygamber’in sünnetini devre dışı bırakan bu söylem sahiplerinin, genellikle modern dönemin dayattığı doğruları Kur’ân’a söylettikleri ve “Ben söylemiyorum, Allah böyle buyuruyor” iddiasında buldukları görülür.

10 Bu tavrı benimseyen bazı araştırmacılar, müfessirlerin Ulûmu’l-Kur’ân’a dair yazdıkları eserlerin Kur’ân’ı anlamaya yönelik bir usul eseri olmadığını dile getirerek bugüne kadar tefsir usulü yazılmamış olmasını bir eksiklik olarak görür ve bu boşluğu doldurmak üzere ilk tefsir usulü eserini yazarlar. Misal olarak bkz. Mustafa İslamoğlu, *Kur’ân’ı Anlama Yöntemi (Tefsir Usulü)*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014.

11 Osman Şekerci, *İslam’da Resim ve Heykel*, İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1996, s. 24.

12 Mesela Hadi Sağlam insanlık tarihinde kadına en çok hak verilen dönemin Hz. Peygamber dönemi olduğunu, ancak onun vefatından sonra topluma tekrar, ataerkil Mezopotamya kültürünün hâkim olduğunu ve bu yanlışın müslümanlar tarafından çağımıza kadar sürdürüldüğünü dile getirir, Hadi Sağlam, *Kadınların Sosyal İçerikli İbadetleri ve Şahitliği*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013, s. 349-350.

13 Sabri Hizmetli, ulemayı dini nassları kendi menfaatleri doğrultusunda anlamakla itham ettiği çalışmasında, Cuma namazının kadınlara farz olmamasının müevvel, mübeddel şeriata ve ataerkil din ve cemiyet zihniyetine dayandığını, Kur’ân ve sahih sünnet İslâm’ına göre ise kadınlara da Cuma namazının farz olduğunu iddia eder, Sabri Hizmetli, *Cuma Namazı Kadınlara da Farzdır*, Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 1996.

14 Kur’ân İslamî söyleminin problemlerine işaret eden bir çalışma için bkz. M. Suat Mertoğlu, “Doğrudan Doğruya Kur’ân’dan Alıp İlhamı: Kur’ân’a Dönüşten Kur’ân İslamî’na”, *Dîvan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2010/1, cilt: 15, sayı: 28, s. 69-113.

- Dördüncüsü ise tarihselci yaklaşımdır.¹⁵ Bu yaklaşım, ilim geleneğini ve nassların tamamını paranteze alıp günün meselelerinin çözümünde nasslara sadece örnek olma rolü biçerek serbest bir şekilde fıkhetmeyi önerir.¹⁶

Her birinin farklı problemleri olan bu yaklaşımların ortak noktası Hz. Peygamber'den itibaren ulemanın titizlikle yürütmeye çalıştığı ilim geleneğinin dışında kalmalarıdır. Dördüncü grupta yer alanlar tüm otoritelerden bağımsız serbest bir din anlayışı inşa etmeye çalışırken ilk üç grupta yer alanlar uzun bir tarihi dönemi atlamak suretiyle adeta tarihi iskalamaktadırlar.

3. Orijinalite arayışı

Modern dönemde ortaya çıkan, ilim geleneğini paranteze alarak doğrudan Kur'ân ve sünnetten ya da sünneti de göz ardı ederek sadece Kur'ân'dan hareketle icthad etme çağrılarına paralel olarak her türlü otoriteden bağımsız serbest icthad çağrısı yapanların, icthad faaliyetinin mezhep merkezli olarak yürütüldüğü dönemi, bu anlamda bir icthad faaliyetinin bulunup bulunmaması kriterine göre değerlendirip bu dönemde orijinalite arayışına girmeleri ve sonuçta hiçbir orijinalite bulamayıp bu dönemi bir takım olumsuz yargılarla mahkum etmeleri de bir problem olarak karşımızda durmaktadır.¹⁷ Yine aynı bakış açısıyla bu dönemde telif edilmiş şerh ve haşiye türü eserler, bu anlamda bir orijinalite içermedikleri için sadece geçmişin tekrarı olarak ibaret zannedilip eleştirilmektedir. Halbuki şerh ve haşiye literatürünün ilim geleneğine önemli katkılarının olduğu görülmektedir.¹⁸

4. Mutlak İctihad – Mezhep İçi İctihad Ayırımının Dikkate Alınmaması

Hz. Peygamber'den sahabe aracılığıyla aktarılan fikhî birikim tedvin edildikten ve buna paralel olarak mezhepler teşekkül ettikten sonra ulema, icthad bir diğer ifadeyle fıkhetme faaliyetini, yani karşılaştıkları meselelere fikhî çö-

15 Bu yorum tarzının İslam dünyasında öncülüğünü Fazlurrahman'ın yaptığı söylenebilir.

16 Tarihselci yaklaşımın problemleri için bkz. H. Yunus Apaydın, "Fıkıh Usulünün Temel Kavulleri ve Tarihselcilik", *Dini Hükümlerin Kaynağı ve Dini Metinlerin Anlaşılması*, ed. Cengiz Kallek, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

17 E. Said Kaya orijinalite mefhumunun, sadece nasslardan, daha önce ifade edilmemiş hüküm çıkarma anlamında kullanıldığını ve dolayısıyla hicri üçüncü asırdan itibaren ortaya koyulan fikhî birikimin fark edilmediğini belirtir. E. Said Kaya, "Modern Dönemde Fıkıh İlminin Temel Meseleleri", *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2007, s. 157.

18 Bu konuda İsmail Kara'nın çalışmalarına bakılabilir; "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Dvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2010/1, cilt: 15, sayı: 28. Bu çalışmanın genişletilmiş hali için bkz. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

zümleler üretme faaliyetini mezhep içerisinde sürdürmüştür. Mezhep içi ictihad veya iftâ diye isimlendirilen bu faaliyetin usûlü, fıkıh usûlünden farklılık arz eder.

Fıkıh usûlü fıkıhın asıllarını, temelini, vahye dayandığını ortaya koymuş ve daha ziyade nazarî bir ilim olarak varlığını sürdürmüştür. Bu alanda önemli eserler kaleme alınmıştır. Fetva usûlüne dair eser ise yok denecek kadar azdır. Zira bu usul, nazarî değil, amelîdir; yaşanan, her daim uygulanan, zaman içerisinde hoca talebe ilişkisi pratiğinde öğrenilen ve aktarılan bir usuldür. Hanefî muhitinde bu alanda yazılan az sayıda eser de 18. ve 19. yüzyıllara ait olup bunların da bu dönemde nispeten zayıf yetişen müftî ve kadınlara yol gösterme amacına matuf olduğu anlaşılmaktadır.

Günümüzde yapılan bazı çalışmalarda, mezhep içi ictihad faaliyetinin de fıkıh usulüyle yapıldığı zannedilmektedir. Mesela Ebussuûd Efendi'nin usulüne dair bir çalışmada, tefsir yazmış bir âlim olmasına rağmen fetva verirken ayetlere pek atıf yapmamasının yadırganacak bir şey olduğu dile getirilmektedir. Aynı çalışmadaki bir diğer problem de şudur; her bir başlık altında önce günümüzde yazılmış eserlere atıfla, ilgili konuya dair özet bilgi verilir; ki bu noktada en çok kullanılan eser modern dönemde Zekiyüddin Şaban tarafından yazılıp *İslam Hukuk İlminin Esasları* başlığıyla Türkçe'ye tercüme edilen kitaptır. Bu özet bilgilerden sonra da Ebussuûd Efendi'ye ait konuyla ilgili fetvalara yer verilir.¹⁹ Halbuki Z. Şaban'ın eseri modern dönemde ileri sürülen, gelenekten bağımsız serbest ictihad çağrılarının sonucu olarak fıkıh usulünün günümüz meselelerinin çözümünde kullanımını öneren bir çalışma olup, Ebussuûd Efendi'nin fetva verirken kullandığı usulle pek alakası yoktur.

Yine bu iki usulün farkının dikkate alınmamasının bir sonucu olarak günümüz hukuk sistemlerinin metodolojisi doğrudan fıkıh usulüyle mukayese edilmekte; fıkıh usulünün, tedvin edildiği dönemden bugüne kadar muhtevasını değiştirmeden gelmesi neticesinde arzu edilen gelişimi gösterememesi hasebiyle pozitif hukuk metodolojisinin daha başarılı olduğu söylenebilmektedir. Hatta başarısızlığın sebebinin fıkıh usulünün yapısında değil, fukahannın hukuk mantığında, onların hukuku donuklaştırmasında olduğu salık verilmiştir.²⁰

19 Pehlül Düzenli, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012.

20 Yasin Kurban, *İslam Hukukunda Emredici-Yedek Hukuk Kuralı Ayırımı*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2011, s. 86.

5. Hanefi Fıkıh Literatürünün Yeknesak Kabul Edilmesi

Bazı çalışmalarda ilk üç asırda mezhebin kurulup yerleştiği, sonrasında taklid döneminin başladığı ve artık sadece geçmiş taklid edildiği için yaklaşık bin yıllık süreçte Hanefi fıkhına dair yazılanların hep aynı şeyler olduğu varsayılır. Bu bakış açısının evvelemerde tarihi ıskaladığı söylenebilir. Tarihi göz ardı eden bir araştırmacının bir takım hakikatleri görme imkanının olmadığını belirtmek gerekir.

Bin yıllık tarihi sürecin yeknesak kabul edilmesinin özelde Osmanlı, genelde Hanefi fıkhına dair çalışmalara yansımalarından biri şöyledir: Bir mesele hakkında aynı anda İmam Muhammed'den Merğînânî'ye, Kâsânî'den Ebussuûd'a, İbn Nüceym'den Ö. Nasuhi Bilmen'e, İbn Abidin'den Zerkâ'ya kadar çok geniş bir yelpazeye atıf yapılır. Ya da aynı meselenin bir yönü hicri üçüncü asırda yaşamış bir âlime, diğer yönü onuncu asırda yaşamış bir âlime atıfla ele alınır. Halbuki her bir âlimin aynı zamanda içinde yaşadığı döneme ait meselelere çözüm ürettiği unutulmamalıdır.

Benzer bir durum Osmanlı Hukukuna dair çalışmalarda da görülür. Farklı yüzyıllara ait kaynaklar yeknesak kabul edilerek aynı mesele farklı dönemlere ait fetvalar bir araya getirilerek çözülmeye çalışılır. Ya da belli bir döneme ait uygulamalar tüm Osmanlı asırlarına ait fetvalardan hareketle anlaşılmaya çalışılır.²¹ Delil olarak da fetvaların yüzyıllar boyunca aynı kaldığı ileri sürülür.

İbn Âbidin'in ifadesiyle en faydalı fıkıh kitabı en son yazılanıdır.²² Dolayısıyla 18. yüzyılda yaşayan bir Osmanlı kadısı ya da müftüsü hüküm veya fetva verirken evvelemerde ne Serahsî'nin *Mebûsûl'*una ne Kâsânî'nin *Bedâi'* sine ne de Merğînânî'nin *Hidâye'* sine bakar; hatta Ebussuûd Efendi'nin *Fetâvâ'* sına da bakmaz. Bilakis önce yaşadığı dönemde müftâ-bih kabul edilen fetvalara bakar. Hâdimî, "Geçmiş dönemde yaşayan âlimlerin değil, fukahâ-i asrın görüşlerine uymak gerekir" ifadesiyle aynı gerçeğe işaret eder.²³

Osmanlı hukukunun muhafazakar karakterinin ağır bastığı, sürekliliğin esas olduğu kabul edilebilir. Ancak bu durum değişimin, gelişimin olmadığı anlamına gelmez. Nitekim özellikle muamelât alanında önemli değişimlerin

21 Aydın, belli bir dönem veya bölgeye ait verilerin genelleştirilmemesi gerektiğine vurgu yapar. M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukuk Tarihçiliği ve Problemleri", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2007, s. 66, 70.

22 İbn Abidin Muhammed Emin b. Ömer ed-Dımeşkî (v. 1252/1836), *Reddu'l-muhtâr ale'd-Durri'l-muhtâr*, Bulak 1299, I, 20.

23 Ebu Said Muhammed b. Mustafa Hâdimî (v. 1176/1762), *Mecâmiu'l-hakâik*, İstanbul: Matbaai Âmire, 1308, s. 44.

olduğu görülmektedir. Dolayısıyla belli bir dönemde verilen fetvalardan hareketle sair yüzyıllarda meydana gelen uygulamaları anlamaya çalışmak yanlış sonuçlara götürebilir.

6. Fıkıhın Hukuka İndirgenmesi

Bilindiği üzere yaklaşık iki asır önce batı bilim geleneğinde her biri hayatın belli bir alanında hakikati ortaya koyma iddiası ile hukuk, siyaset, iktisat, sosyoloji, ahlak gibi sosyal bilimler, felsefeden bağımsızlığını ilan ederek müstakil birer disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Akademinin bu şekilde hayatı parçalayan bir sosyal bilim mantığıyla şekillendiği dünyada yetişen modern insan, geçmişini de bu mantıkla anlamaya çalıştığından bir takım sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede fıkıh mirasının anlaşılması noktasındaki önemli bir problem fıkıhın hukuka indirgenmesidir. Artık fıkıh ilminin adı İslam Hukuku, usûl ilminin adı hukuk metodolojisidir. Fıkıh alanındaki eserler de pozitif hukuk sistematığı ile yazılır. Hukuk ilminin fıkıhla ortak yönleri, farklı yönlerine oranla daha az olmasına rağmen hep ortak yönleri ön plana çıkarılır. Halbuki fıkıhla hukuk arasında çok esaslı farklar vardır. Fıkıh ilmi müslümanlar açısından ameli hikmetin ele alındığı ilimdir ve bunun kapsamadığı bir insan ameli söz konusu olmaz. Yani insana ait her türlü amel hikmete uygun olmalıdır. Olmadığı takdirde bazen hem dünyevi hem uhrevî sorumluluk söz konusu olur, bazen de sadece uhrevî sorumluluk vardır. Hukuk ise hayatın çok dar bir alanını ele alır.²⁴

Hukuka indirgenmesinin bir sonucu olarak, fıkıhın ahlaktan bağımsız olduğu, ahlakın alanının fıkıhtan farklı olduğu, fıkıhın gayri ahlâkî hükümler içerdiği şeklinde tespitler yapılır. Hatta fukaha ahlâk esaslarına riayet etmemekle itham edilir. Yine benzer şekilde siyaset, iktisat gibi batılı sosyal bilimcilerin hukuktan tamamen ayrı bir yerde konumlandığı alanlar fıkıh dışı görülür. “Ribanın dinî ve ahlâkî bir hadise olmasına mukâbil, faiz tamamıyla iktisadî, malî ve ticarî bir hadisedir”²⁵ gibi ifadeler örnek olarak zikredilebilir.

Fıkıhın hukuka indirgenmesinin bir diğer sonucu, hukukla fıkıh arasında hatalı, en azından eksik olduğu söylenebilecek mukayeseler yapılmasıdır.²⁶

24 E. Said Kaya, hukuka ircâ edilme neticesinde fıkıh ilminin mevzûunun üç açıdan daraltılmış olduğuna işaret eder: İbadetler, diyanî hükümler ve açıklayıcı olma fonksiyonu. E. Said Kaya, *Modern Dönemde Fıkıh İlminin Temel Meseleleri*, s. 151, 152.

25 Süleyman Uludağ, *İslamda Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988, s. 101.

26 Bir çalışmada pozitif hukuk, bu hukukta yer alan emredici-yedek hukuk kuralı ayırımı açısından İslam Hukuku ile mukayese edilmekte, fukaha böyle bir ayırım yapmamış olsa da bu ayırımın muhteva olarak İslam Hukuku'nda bulunduğu ifade edilmektedir. Buna göre yoruma kapalı, farklı icthadlara mahal bırakmayacak kadar açık olan hükümlerin emredici,

Mesela kamu hukuku alanında, tüzel kişilik gibi konularda fıkhnun geri kaldığı şeklinde tespitler yapılabilmektedir.

7. Mezhep Taassubu Söylemi

Modern dönemde Osmanlı ulemasının mezhep taassubu içinde bulunduğu, Hanefi mezhebinin kurucu imamı ne demişlerse onlara tabi olmaktan başka bir şey yapmadıkları, Hanefi mezhebinde sahih kabul edilen görüşün sorgulanamaz kabul edildiği gibi bir söylem geliştirildiği görülür. Yine tek mezhebe bağlanmanın bir takım sıkıntılara sebep olduğu, bir mezhebe bağlı fakihlerin yetersiz ve zorlama fetvaları ile yetinilmesinin birçok meseleyi kâmil manada İslamî çözümden mahrum bıraktığı gibi değerlendirmeler yapılır.²⁷

Bu noktada en sık kullanılan örneklerden biri, menfaatin mal kabul edilmemesi meselesidir. “Hanefi fıkhında menfaat mal kabul edilmediğinden mezhep taassubu içerisinde olan Osmanlı âlimleri bu hükümlerle amel etmek zorunda kalmışlar ve fakat çok ciddi problemlere yol açan vakıf ve yetim mallarının menfaatleri söz konusu olduğunda istisnai hükümler getirmek durumunda kalmışlar” şeklinde değerlendirmeler yapılır. Halbuki Osmanlı toplumunda ziraî, sınaî, ticarî tüm üretim faaliyetlerinin bağlı bulunduğu nizam, menfaatin mal kabul edilmemesi ilkesine göre şekillenmiştir. Mesela zirai üretim yapılan arazinin mülkiyeti devlete ait olup devlet bu arazilerin menfaatinin, yani kullanım hakkını çiftçilere devrederdi. Tasarruf hakkı sahibi çiftçi öldüğünde menfaat mal olmadığından bu hakkı miras olarak varislere geçmezdi.²⁸ Böylece bir yandan arazinin varisler tarafından küçük parçalara bölünmesi önleniyor, bir yandan da arazilerin atıl kalmaması sağlanıyordu. Menfaatin mal kabul edilmesi halinde tüm bu nizam alt üst olacaktı.

Mezhep taassubu söyleminin ispatı sadedinde, özellikle 19. yüzyılda Mecelle'nin hazırlanışı esnasında ifade edilen bir takım görüşlere atıf yapılması dikkat çeker. Bu noktada gözden kaçırılan husus; 19. yüzyıl Osmanlı münevverlerinin yok olmakla var olmak arasında bir kriz ortamı içerisinde buldukları ve bunun tabii sonucu olarak “Medeni kanunumuzu da olduğu gibi batıdan tercüme edelim” ya da “Medeni kanunumuzun hazırlanmasında ilk

yoruma ve farklı icthadlara açık olan hükümlerin ise yedek nitelikli düşünülebileceği ifade edilmektedir. Kurban, *İslam Hukukunda Emredici-Yedek Hukuk Kuralı Ayırımı*, s. 87.

27 Hayrettin Karaman, “Osmanlı Hukukunda Mezhep Tercih”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, VIII, 189-190.

28 Birçok kanunname yer alan ilgili hükümler için 1018/1608 tarihinde arz olunup padişah fermanı sâdir olan ma'rûzata bakılabilir: Sunullah Efendi, Şeyhülislam (v. 1021/1612), *Fetâvâ-yı Sunullah Efendi*, yazma, yy. h. 1111 (Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa 502) vr. 77b-78a.

dönem Hanefi fakihlerin görüşlerinden dışarı çıkmayalım” gibi ifrat ve tefritlerin bulunduğu gerçeğidir. Dolayısıyla bu dönemin kaynaklarıyla genelde fıkıhî özeldede Osmanlı tatbikatını doğru anlamak mümkün görülmemektedir.

“Osmanlı uleması mezhep taassubu içerisindeydi” gibi önyargılarla hareket etmek yerine Osmanlı ulemasının neden Hanefi mezhebine bağlı kalma hususunda ısrarcı oldukları, buna rağmen ne gibi durumlarda farklı mezheplere ait görüşleri tercih edebildikleri, şayet bir müftü ya da kadı önüne gelen mesele hakkında istediği mezhebe ya da ihtihada göre hüküm verme hakkına sahip olsaydı Osmanlı Devleti kendi içerisinde tutarlı ve adil bir hukuk nizamı kurmayı başarabilir miydi? Devletin tesis ettiği zirai, sınai ve ticari nizamla dair bir konuda kadılar farklı ihtihadlarla amel ederek farklı uygulamalara imza atsaydılar ne olurdu? gibi sorular üzerine kafa yorup bunlara o günün kaynaklarında cevap aramak daha sağlıklı olur. Bu hususta A. Himmet Berki, aynı mesele hakkında hakimlerin farklı hükümler vermelerinin, halkın adalet ve yargıya güveni açısından isabetli olmayacağını vurgular.²⁹ Bu tespitte ilaveten Osmanlı devlet adamlarının, kadı ve müftülere Hanefi mezhebini müftâ-bih görüşüyle hükmetmelerini emretmekle; reaya arasında adaleti tesis etmeyi, hukuk emniyetini sağlamayı, tutarsızlık, haksızlık, keyfilik ve suiistimalleri önlemeyi hedefledikleri düşünülebilir.

8. Kaynakların Yazma Halinde Bulunması

Fıkıhın gerek tatbikatına gerek nazariyatına dair Osmanlı dönemi kaynaklarının büyük ölçüde yazma halinde bulunması, araştırmacıların hem ilgili kaynaklara ulaşmasını hem de belli bir konuyla ilgili tarama yapmasını zorlaştırmaktadır. Yine bir yazma eserin hangi müellife, hangi döneme ait olduğunun tespiti gibi önem arz eden bir takım konularda da zorluklar çekilebilmektedir. Bu durum araştırmacıları, Şamile gibi programlarla ulaşabildiği, dijital nüshasını indirebildiği kaynaklara dayalı teorik çalışmaları tercihe yönlendirmekte, tatbikata yönelik çalışmalar çok az yapılmaktadır.

Bu noktada ilgili kaynakların ilmî esaslara uygun olarak neşri önem arz eder. İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) yayınladığı şer'iyeye sicilleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı'nın (OSAV) neşrettiği kanunnameler, Klasik yayınlarının neşrettiği fetva mecmuaları ve son olarak Kültür Bakanlığı'nun neşrettiği Şeyh Bedreddin'e ait eserlerin tercüme ve tıpkıbasımları bu konuda önemli birer örnek olarak zikredilebilir.

29 Ali Himmet Berki, “Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı”, *Diyanet Dergisi*, 1970, cilt: IX, sayı: 102-103, s. 427.

9. Mer'î Hukukun Yeterince Bilinmemesi

Osmanlı hukukunun nevi şahsına münhasır bir takım hususiyetleri bulunmaktadır. Kazâ ve iftâ faaliyetlerinin yürütülmesi, örfî-şer'î hukuk ayırımı, ma'rûzat geleneği, ilmiye sınıfı, mülâzemet uygulaması gibi hususların genel olarak bilinmesi önem arz eder. Yine ilmiyenin hazırladığı kanunnamelerin, kadıların tuttuğu şer'iyeye sicil kayıtlarının, müftülerin verdiği fetvaların anlaşılması noktasında tüm bu kaynakların bir arada değerlendirilmesi gerekir. Hatta bu kaynaklara ilaveten fıkıh kitapları, risaleler, ahkam defterleri, mühimme defterleri, adaletnâmeler, siyasetnâmeler, lâyhalar gibi Osmanlı hukukuna dair önemli birer kaynak olan tüm malzemenin bir arada değerlendirilmesi daha isabetli olur.³⁰

Tek başına bir fetvanın veya şer'iyeye sicil belgesinin ya da irâde-i seniyyenin anlaşılması bazen güç hatta imkansız olabilir. Tek tür belgeden hareketle ulaşılan sonuçların bazen yanlış bazen de eksik olduğu anlaşılmaktadır.

Kavramların mer'î hukukta hangi anlamda kullanıldığı da önem arz etmektedir. Bazı kavramların fıkıhta veya sözlükte kullanıldığından farklı bir anlamda kullanıldığı görülmektedir. Öşür, harâc, tapu gibi kelimeler örnek olarak zikredilebilir. Bu kavramların Osmanlı hukukunda kullanıldığı anlam dikkate alınmaksızın fıkıh kitaplarında veya sözlükte yer alan anlamlarından hareketle çok farklı bir şekilde anlaşılabilirdiği görülmektedir.³¹ Yine mukâtaa gibi bazı kavramların, kullanıldığı yere göre Osmanlı Hukuku'nda birçok anlama gelebildiği bilinmektedir. Mesela mukâtaa kavramının vakıf hukuku açısından bile farklı uygulamaları ifade edebildiği anlaşılmaktadır. Mukâtaa; vakıf arsanın, üzerine şahsına ait bina yapmak veya ağaç dikmek isteyen kimseye kiralanması anlamına geldiği gibi vakıf veya mirî arazinin, ziraat için kiralanması anlamına da gelebilmektedir.³² Bu kullanımda mukâtaa kavramının, kira bedelinin aylık değil de yıllık ödeneceğini ifade ettiği anlaşılmaktadır.³³

30 Osmanlı Hukuku'nun farklı tür kaynaklarının tanıtıldığı bir çalışma için bkz. Şükrü Özen, "Osmanlı Hukuk Literatürü: Tespitler ve Teklifler", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2007, s. 97-116.

31 Mesela 1858 Arazi Kanunnamesi'nde yer alan tapu kavramından hareketle bazı araştırmacılar bu kanunname ile mirî araziden özel mülkiyete geçildiğini zannetmiştir. Halbuki Osmanlı döneminde tapu kavramı, mirî arazinin sadece tasarruf hakkının devri için kullanılmaktaydı. M. Macit Kenanoğlu, *1858 Arazi Kanunnamesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2002, s. 118-120.

32 Meşrebzâde Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi (der., v. 1275/1858), *Câmiu'l-icârateyn*, İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1252, s. 88.

33 Nitekim Ebussuûd Efendi ilgili soruya, kira bedelinin günlük veya aylık ödenmesi halinde akde icâre, yıllık ödenmesi halinde mukâtaa denildiğini, hüküm itibarıyla aralarında bir fark olmadığını ifade ederek cevap verir: "Arazide ve gayrıda istimal olunan icâre ve mukâtaa

10. Osmanlı İlmîyesi Hakkında Çok Az Çalışma Bulunması

Bir eserin tam olarak anlaşılmasında müellifinin tanınması önem arz eder. Müellifin temsil ettiği gelenek, ders aldığı hocaları gibi hususların bilinmesi eserin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur. Mesela Hamza el-Aydî'nin *Bey'u'l-îne* risâlesini, onun, Kadızâdeli hareketin etkili olduğu ikinci dönemde yaşadığını ve bu çizgide olan bir âlim olduğunu öğreninceye kadar tam olarak anlayamamıştım. Ancak bu bilgiye ulaşmak uzun bir araştırma sonucu mümkün olabildi. Zira Osmanlı ilmîyesini tanıtan çalışmalar çok yetersiz bir hâldedir. Bunun tabii sonucu olarak *DİA*'da da Osmanlı âlimlerine pek yer verilmediği görülmektedir. Daha ziyade Arap dünyasında yetişmiş ve eser vermiş, İbn Nüceym, İbn Abidin gibi âlimlere yer verildi. Şeyhülislamlık makamına yükselmiş Osmanlı âlimlerine ise daha ziyade devlet adamı olarak yer verildi, ilmî kişilikleri, fikhî yönleri ihmal edildi. Aslında Osmanlı ilmîyesi üzerine yapılacak uzun soluklu çalışmalarla bu eksiklik önemli ölçüde telafi edilebilir.

11. Tarihi Arka Plan Bilgisinin Olmaması

Belli bir fikhî meseleyi tam olarak anlayabilmek için o meselenin ortaya çıktığı, fetvaya konu olduğu dönemi de bilmek gerekir. Zira bir uygulamanın meşrûiyeti hangi şartlarda ve ne tür olumlu veya olumsuz sonuçları olduğuyla da ilgilidir. Bunun için her türlü tarihi kaynağa başvurmak gerekir ki, bu noktada tüm tarihçilerin karşı karşıya olduğu sorunlar bizim için de geçerlidir. Bugüne ulaşmış sınırlı belgelerden hareketle geçmişte olmuş olanı keşfetmenin kendi içinde bir takım problemleri bulunmaktadır.

Sonuç

Fıkıh araştırmacıları olarak günümüz meselelerini daha iyi anlamak ve daha isabetli çözümler önerebilmek için nazariyatı ve tatbikatıyla fıkıh mirasımızla sağlıklı bir irtibat kurmak ve tarihi tecrübeyi tevarüs etmek durumundayız. Bu noktada bize zaman ve mekân olarak en yakın olan Osmanlı tecrübesi ön plana çıkmaktadır. Osmanlı dönemi hakkındaki bir takım önyargılardan kurtulup bu dönemi olduğu gibi anlamaya çalışmak önem arz etmektedir. Ancak modern dönemde fıkıh geleneğinden kopuş yaşandığı için gelenekle irtibat kurmada bir takım problemlerle karşılaşmaktadır. Bu yazıda bu problemlere işaret edilmeye ve bazı çözümler sunulmaya çalışılmıştır.

şer' kitaplarında bir midir yahut ahar mıdır, mufassal ve meşrûh beyan buyurula. el-Cevab: Hükümde birdir ama icâreeyyâm ve şühûr ile olunanda, mukâtaasinin ile olunanda meşhurdur", *Meşrebzâde, Câmiu'l-icârateyn*, s. 202.

Kaynakça

- Akdemir, Süleyman, Hasan Özket, "Osmanlı Hukuk Sistemi ve Usulü Fıkıh Üzerine Değerlendirmeler", *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, VIII, 196-205.
- Apaydın, H. Yunus, "Fıkıh Usulünün Temel Kabulleri ve Tarihselcilik", *Dini Hükümlerin Kaynağı ve Dini Metinlerin Anlaşılması*, ed. Cengiz Kallek, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, s. 323-364.
- Aşkar, Ömer Süleyman, *Tarihu'l-fikhi'l-İslâmî*, Ürdün: Daru'n-Nefais, 2009.
- Aydın, M. Akif, "Osmanlı Hukuk Tarihçiliği ve Problemleri", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2007, s. 65-71.
- Bedir, Murteza, "Selefilik'in Modern Fıkıh Düşüncesi Üzerindeki Etkileri", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014, s. 269-279.
- Berki, Ali Himmet, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı", *Diyanet Dergisi*, 1970, cilt: IX, sayı: 102-103, s. 423-427.
- Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyyât-i Osmaniyye, Mukadderât-i Tarihiyye*, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1331.
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar, Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- Çolak, Abdullah, *İslam Hukuk Tarihi ve Delilleri*, Malatya: Mengüceli Yayınları, 2010.
- Düzenli, Pehlül, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012.
- Ekinci, E. Buğra, *İslam Hukuku Tarihi*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006.
- Erdem, Sami, "Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, cilt: III, sayı: 5, s. 85-105.
- Görgün, Tahsin, "Dinin Yeniden Yorumlanması Meselesi Üzerine", *İlahi Sözü'nün Gücü*, İstanbul: Gelenek, 2003, s. 155-185.
- Güler, İlhami, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Hâdimî, Ebu Said Muhammed b. Mustafa (v. 1176/1762), *Mecâmiu'l-hakâik*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308.
- Hizmetli, Sabri, *Cuma Namazı Kadınlara da Farzdır*, Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 1996.
- Hudari Bey, Şeyh Muhammed, *Târîhu't-teşrii'l-İslâmî*, Beyrut: Daru'l-Marife, 2002.
- İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer ed-Dimeşkî (v. 1252/1836), *Reddu'l-muhtâr ale'd-Durri'l-muhtâr*, Bulak, 1299.
- Kara, İsmail, İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Karaman, Hayrettin *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: Nesil Yayınları, ty.
- _____, "Osmanlı Hukukunda Mezhep Tercih", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, VIII, 187-195.
- Kavak, Özgür, *Modern İslam Hukuk Düşüncesi*, Reşit Rıza Örneği, İstanbul: Klasik, 2011.
- E. Said Kaya, "Modern Dönemde Fıkıh İlminin Temel Meseleleri", *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2007, s. 151-163.
- Kaya, Süleyman, "Akifzâde'nin Mecelletü'l-mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/1, sayı: 40, s. 93-108.

- Kenanoğlu, M. Macit, 1858 Arazi Kanunnamesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2002.
- Kurban, Yasin, *İslam Hukukunda Emredici-Yedek Hukuk Kuralı Ayırımı*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Mertoğlu, M. Suat, "Doğrudan Doğruya Kur'ân'dan Alıp İlhamı: Kur'ân'a Dönüşten Kur'ân'İslamı'na", *Dîvan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2010/1, cilt: 15, sayı: 28, s. 69-113.
- Meşrebzâde, Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi (der., v. 1275/1858), *Câmiu'l-icârateyn*, İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1252.
- Muhammed İbrahim, *Hanefî ve Şafîilerde Mezhep Kavramı*, çev. Faruk Beşer, İstanbul: Risale, 1989.
- Okur, Kaşif Hamdi, "İslam Hukukunun Oluşumu ve Tarihsel Gelişimi", *İslam Hukukuna Giriş*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 28-44.
- Özen, Şükrü, "Osmanlı Hukuk Literatürü: Tespitler ve Teklifler", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2007, s. 97-116.
- Sağlam, Hadi, *Kadınların Sosyal İçerikli İbadetleri ve Şahitliği*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Sunullah Efendi, Şeyhülislam (v. 1021/1612), *Fetâvâ-yı Sunullah Efendi*, yazma, yy. h. 1111 (Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa 502).
- Şekerci, Osman, *Fıkıh Mezheplerine Giriş*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.
- _____, *İslam'da Resim ve Heykel*, İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1996.
- Uludağ, Süleyman, *İslam'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.
- Zeydan, Abdülkerim, *el-Medhalü'l-d-dirâseti's-Şer'îati'l-İslâmiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.